

J. A. Smith

Az első századi keresztény éneklés viszonya a korabeli zsidó vallásos énekhez

A kereszténység legkorábbi időszakától kezdve a keresztény vallási élet jellemző vonása az éneklés. Az Újszövetség kanonikus és apokrif könyvei csak néhány utalást tartalmaznak a Názáreti Jézus követőinek éneklésére vonatkozóan,¹ míg az első és azt követő századok Biblián kívüli irodalmában —különösen is az egyházatyák írásaiban— szó szerint utalások százai vonatkoznak a keresztény éneklésre; számuk keletkezésük korával arányosan növekszik.²

A kereszténység kezdetben a zsidó valláson belül fejlődött, s a zsidó háttér ismeretében ésszerű feltételezni, hogy az első keresztények éneklése a zsidó éneklésben gyökerezik. Ez az elgondolás viszont találgatásba torkollott a korai keresztény éneklés pontos természetét, valamint a korabeli zsidó istentiszteleti énekléssel való kapcsolatát illetően. Negyven éve Egon Wellesz egyenesen azt állította, hogy az E 5,19 illetve a Kol 3,16 „zsolttárok, himnuszok és lelki énekek” kifejezései sorjában a következőket jelentik: zsinagógai zsolttáreneklés, szillabikus dicsérő ének szabadon parafrazeált bibliai szövegre, valamint extatikus jellegű melizmatikus énekek (ahogyan a „hallelujah” szóra énekelhették).³ Az újabb kutatások azonban kimutatták, hogy —legalábbis az első századra vonatkozóan— mindez csak feltételezésnek tekinthető, hiszen nincs egyértelmű bizonyíték, mely alátámasztaná. Wellesz fejtegetése a zsinagógai zsolttáreneklésről előfeltételezi a zsinagógai liturgia bizonyos fejlettségét,

A cikk eredetije a Music and Letters LXXV (1994) 1. számában jelent meg „First-Century Christian Singing and its Relationship to Contemporary Jewish Religious Song” címmel. A fordítást az Oxford University Press engedélyével közöljük. A fordítást Hanula-Csordás Dóra készítette, a DRHE másodéves PhD hallgatója.

¹ A kanonikus Újszövetségben lásd Mt 26,30; Mc 14,26; Act 16,25; 1K 14,15; E 5,19; Kol 3,16; Jc 5,13. Az újszövetségi apokrif iratokban lásd János cselekedetei, 94–96. részek; Pál cselekedetei, 9. fejezet. — A szerző a kanonikus Újszövetséget a *Novum Testamentum Graece*. Ed. Eberhard Nestle — Erwin Nestle, rev. Kurt Aland *et al.* Stuttgart 1981., az újszövetségi apokrif iratokat *The Apocryphal New Testament*. trans. Montague Rhodes James, corrected reprint. Oxford 1953. szerint idézi. A bibliai szakaszokat (a ὕμνος 'hymnus' megjelöléstől eltekintve) a Károli-fordítás szerint közöljük. (A ford.)

² A zenére —beleértve a keresztény éneklést is— vonatkozó különféle korai keresztény utalásokat főképp a következő gyűjteményekben találhatjuk meg: *De cantu et musica sacra a prima ecclesiae aetate usque ad praesens tempus*. Ed. Martin Gerbert. St. Blasien 1774. (repr. 1968); *Scriptores ecclesiastici de musica sacra potissimum*. Ed. idem. St. Blasien 1784. (repr. 1963); „The Early Church Fathers on Music”, in *Bibliography of Jewish Music*. Ed. A. Sendrey. New York 1951. 50–56; *Music in Early Christian Literature*. Ed. James McKinnon. Cambridge 1987.

³ Egon Wellesz: „Early Christian Music”, in *Early Medieval Music up to 1300*. Ed. Anselm Hughes. London 1955. [New Oxford History of Music 2] 2–6. Megjegyzendő, hogy Wellesz érvelése legalább az ötödik századból származó anyagokra épül.

melyben a Názáreti Jézus korára a vallásos éneklés vagy a zoltáreneklés már bevett, önálló elem. Az utóbbi időben összegyűlt bizonyítékok arra mutatnak, hogy a Kr. u. III–IV. század előtti zsinagógában ilyen liturgia nem létezett. Kialakulásának folyamata, melynek eredményeképpen létrejött, talán nem korábban kezdődött, mint a jeruzsálemi templom Kr. u. 70-ben történt lerombolását követő évtized, s folytatódott azután is, hogy a Misna redakciója kb. Kr. u. 200-ban lezárult.⁴ Az ókori zsinagógában a Zoltárok könyvét a Szentírás részeként olvasták az Ószövetség bármely más könyvéhez hasonlóan.⁵ Míg a *hallél-zoltárok* (Ps 113–118) recitálása a Kr. u. II. század fordulója előtt a zsinagóga ünnepi liturgiájának kötött elemévé válhatott, a zoltároknak mint különálló elemeknek az egyéb szentírási részek olvasásától elkülönülő rögzült liturgikus használata —nem is beszélve az egyes napokra rendelt zoltárok használatáról— csak századokkal később mutatható ki.⁶

A szillabikus dicséző énekek és a melizmatikus énekek tekintetében nincsenek olyan jelentős notációs feljegyzések vagy a keresztény éneklésre vonatkozó technikai leírások, amelyek alkalmasak volnának arra, hogy közelebbi információval szolgáljanak az első vagy akár a második századi éneklésmódról. A legkorábbi jelentős notációs feljegyzés a híres (csonka) keresztény himnusz-töredék, melyet a közép-egyiptomi Oxyrhynchusban találtak.⁷ Az himnusz szövegálírása alapján véve szillabikus, esetenként két, illetve három három hangjegyből álló melizmával. Ám teljesen függetlenül az első századi keresztény énekléshez képest „kései” eredetétől, elszigetelt előfordulásról van szó, s így nem tudhatjuk, jellegzetességei mennyiben tekinthetők tipikusnak. Mi több, Wellesz azon állítása, hogy az oxyrhynchusi ének dallama „jellemző a sémi dallamszerkesztésre”, komolyan megkérdőjeleződött:⁸ így az ének kapcsolata a zsidó énekléssel meglehetősen bizonytalan. A Wellesz által elképzelt keresztény melizmatikus éneklés legkorábbi hiteles bizonyítéka irodalmi: megközelítőleg a negyedik század végéről származik Pseudo-Jeromostól és Hippói Augustinustól, akik a *jubilus*, illetve a *jubilatio* kifejezéseket használják.⁹

⁴ Lásd James W. McKinnon: „On the Question of Psalmody in the Ancient Synagogue”, in *Early Music History* IV (1987) 159–191., különösen 165–180.

⁵ Sigmund Mowinckel: *The Psalms in Israel's Worship*. Trans. D. R. Ap-Thomas. Oxford 1962 (repr. 1967) (továbbiakban PsIW) ii. 88; McKinnon: „On the Question of Psalmody in the Ancient Synagogue” 184–185.

⁶ McKinnon: „On the Question of Psalmody in the Ancient Synagogue” 184–187.

⁷ Lásd Egon Wellesz: „The Earliest Example of Christian Hymnody”, *The Classical Quarterly* XXXIX (1945) 34–45; uő: *A History of Byzantine Music and Hymnography*. 2. ed., Oxford 1961. 152–156.

⁸ Welleszhez lásd „Early Christian Music” 5. Ellenvetéseket fogalmazott meg Willi Apel: *Gregorian Chant*. Bloomington 1958. 37–38. Az oxyrhynchusi himnuszról a legutóbbi nézetekhez lásd *The New Grove*. IV. 367–368. (valamint ennek bibliográfiája).

⁹ Pseudo-Jeromos: *Breviarium in psalmos*. XXXII: „Ujjongásnak mondják, mert sem szavakkal, sem szótagokkal, sem betűkkel, sem hanggal nem lehet kifejezni vagy felfogni, mennyire kellene az embernek Istenét dicsérnie.” (*Music in Early Christian Literature*. ed. McKinnon 140. No. 316). Hippói Augustinus: *Enarrationes in psalmos*. In *psalmum XXXII*. II, S. I, 8: „Mit jelent örömujjongással énekelni? Mikor képtelen vagyok megérteni, szavakba önteni azt, ami szívemben énekel.

Végül rá kell mutatni, hogy Wellesz (sok más szerző elgondolásával egyező) meggyőződése, mely szerint az ősi zsinagógában volt éneklés s hogy ide nyúlik vissza a korai keresztény éneklés eredete is, alaptalan — legalábbis a Kr. u. első század tekintetében.¹⁰ Az általam ismert legkorábbi egyértelmű utalás bármi-féle zsinagógai éneklésre egy újszövetségi apokrif irat, a Pilátus akták egy, a hét recenzió közül négyben is megtalálható szakaszából származik, mely elmondja, hogy egy vallásos éneket énekeltek.¹¹ A Pilátus-akták azon részéről, amelyben ez a szakasz található, azt tartják, hogy nem korábbi, mint a Kr. u. IV. század.¹²

Jóllehet Wellesz tétele nem bizonyítható, tagadni annak valószínűségét, hogy az első századi kereszténység és a zsidóság éneklésének voltak közös vonásai, a közvetett bizonyíték jelentőségének alábecsülését jelentené. Hiszen az első keresztények nemcsak hogy zsidók voltak, hanem éneklésük részben olyan körülmények között zajlott, melyek nagyon hasonlítottak azokhoz a zsidó magán-összejövetelekhez, amelyeken vallásos éneklés folyt.¹³ Bár úgy tűnik, hogy nehezen található a korai keresztény éneklésre vonatkozóan egyértelmű bizonyíték, mindamellett meglepő volna, ha a Kr. u. első század végére felgyűlt nagy mennyiségű zsidó és keresztény irodalomban nem volna olyasmi, ami ezt, valamint ennek a korabeli zsidó énekléshez való viszonyát jobban megvilágítaná. E tekintetben Wellesz megállapításai két jelentős dolgot vetnek fel. Az egyik abból a tényből fakad, hogy a keresztény énekléssel kapcsolatos ér-

Mert azok, kik énekelnek akár szüretkor a szőlőben, akár más fáradságos munkájuk során, miután elkezdték kifejezni örömlükét az énekek szavaival, oly boldogság tölti el őket, amit már nem tudnak szavakba foglalni, és a szavaktól eljutnak az ujjongás hangjaihoz. Az ujjongás (jubilus) valami olyasmit jelez, hogy a szív valami kimondhatatlannal foglalkozik. És kihez illik az ujjongás, ha nem a kimondhatatlan Istenhez?" (*ibid.* 156–157. No. 356).

¹⁰ Lásd J. A. Smith: „The Ancient Synagogue, the Early Church and Singing”, *Music & Letters* LXV (1984) 1–16., különösen 1–6. Kortárs források szerint a Kr. u. I. században a zsinagóga vallási célja az volt, hogy helyi szinten nyilvános helyszínt biztosítson az imádkozáshoz, az írásmagyarázathoz és exegézishez; nincsen utalás a szombatnap gyülekezeti kötött zsinagógai liturgiájára. Ezek mostanában különös hangsúlyt kaptak E. P. Sanders írásában: *Judaism. Practice and Belief 63BCE–66CE*. London—Philadelphia 1992. 195–208. Sanders viszont úgy véli, hogy a zsinagógában volt egyénekenkénti éneklés. Ezt az 1K 14,26-ból vonja le (*uo.*, 202), ahol Pál azt ajánlja, hogy a korinthusi keresztény gyülekezetben „mikor egybegyűltek, mindenkinek van zsoltára, tanítása, nyelve, kijelentése, magyarázata”. Pál zsidó eredetének fényében, valamint figyelembe véve, hogy címzettjei feltehetőleg kereszténnyé lett zsidók voltak, Sanders úgy gondolja, hogy e szakasz a zsinagógai gyakorlatot tükrözi. Mindazáltal nincsen közvetlen bizonyíték a zsinagógai éneklésről sem a korai egyház előtti, sem az azzal párhuzamos időkből. Ha e szakasz egyáltalán a zsidó szokásra vonatkozik (s nincsen bizonyosság afelől, hogy ez így van), sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy a magánjellegű (háznép, vallásos közösség) vallásos összejövetelekre vonatkozik, mint az, hogy a zsinagógában folyó nyilvános gyakorlatra, ami teljességgel egybehangzó a jeruzsálemi templomtól távoli zsidó vallásos éneklésre vonatkozó elérhető bizonyítékokkal (lásd Smith: „The Ancient Synagogue, the Early Church and Singing”. 7–16). McKinnon kétségeit, hogy vajon a zsinagóga az imádság helye volt-e („On the Question of Psalmody in the Ancient Synagogue”. 171), nehéz fenntartani azokkal a bizonyítékokkal szemben, amelyeket Sanders összegyűjtött.

¹¹ *The Apocryphal New Testament*. Trans. James. 112–115.

¹² *Uo.* 94–95.

¹³ Smith: „The Ancient Synagogue, the Early Church and Singing”. 9–16.

velését az Újszövetségben található „zsoltárok, himnuszok és lelki énekek” kifejezésekre alapozza. Valójában arról van szó, hogy a három terminus, ψαλμός, ὕμνος és ᾠδή (‘zsoltár’, ‘himnusz’ és ‘ének’) és azok származékai mind a korai keresztények, mind a hellenizált zsidók görög nyelvű irataiban a vallásos éneklés kifejezésének szokásos fordulatai. A másik Wellesz azon elgondolásából következik, hogy a korai keresztény énekeket szabadon parafrázeált bibliai szövegekre énekelték. „Bibliai” alatt az Ószövetséget érti, és az Újszövetség himnikus szakaszainak többségére igaz, hogy erősen támaszkodnak az Ószövetségre. Továbbá a jelenleg folyó kutatás kimutatta, hogy mivel az Újszövetség könyvei az első századi zsidó-kereszténység különböző csoportjainak alkotásai,¹⁴ e könyvek sok himnikus szakasza a posztbiblikus, illetve a bibliai judaizmusnak köszönhető. Vajon a két tradíció vallásos éneklésre vonatkozó közös kifejezései valóban közös énektípusok létezésére utalnak-e, és ily módon arra, hogy az első századi keresztény ugyanolyan vallásos énekeket énekelték, mint zsidó kortársaik? Vajon az Újszövetség egyes himnikus részeinek erős zsidó kötődése valóban arra utal-e, hogy legalábbis a korai keresztény éneklés egy részének számottevő zsidó tartalma van, és ily módon arra, hogy a korai keresztények zsidó zenei anyagot énekelték? Valóban elegendő-e mindez annak bizonyítására, hogy az első századi keresztény éneklésnek közös elemei voltak a kortárs zsidó vallásos énekekkel?

Az is éppígy tisztázandó, hogy a Názáreti Jézus követőinek melyik éneklése tekinthető kereszténynek és melyik zsidónak. Jelenlegi célom szempontjából azt tartom keresztény éneklésnek, mely azóta létezik, hogy követőit először nevezhették keresztényeknek. Ezt megelőző éneklésük zsidónak tekintendő. Az időpont megállapítása érdekében két dolgot kell megfontolni: az első a „keresztény” kifejezés Jézus követőire való alkalmazásának *terminus a quo*-ja, a másik az az időpont, amikor a keresztény egyház mint e követők közössége létrejött. Jézus korabeli követői zsidók, prozeliták és olyan pogányok voltak, akik a zsidó vallással szimpatizáltak, s szigorúan véve nem lehet őket keresztényeknek nevezni. Ez mindaddig nem történhetett meg, míg Jézus szolgálatának lezárulta után a róla mint „Krisztusról” (Χριστός) szóló tanítás egy új hit alapjává nem vált, s nem vonatkoztatták a „keresztény” terminust ennek követőire. Az Act 11,25–26 szerint Jézus követőit először a szíriai Antiochiában nevezték keresztényeknek (χριστιανούς).¹⁵ Ez a szakasz arra utal, hogy mindez Barnabás és a Tarsusi Saul (más néven Pál, ld. Act 13,9) ottani szolgálatának első időszakában történt, kb. Kr. u. 40 táján. Mire Saul (Pál) mintegy húsz évvel később Cézareában elmondta híres védőbeszédét II. Agrippa előtt (Act 26,1–29), a kifejezés használata már nyilvánvalóan általánosabbá vált, hiszen a szöveg

¹⁴ Lásd James D. G. Dunn: *Unity and Diversity in the New Testament*. London—Philadelphia 1990². 81., 236.

¹⁵ Néhány forrásban χριστιανοί szerepel, kettőben —melyek közül egyik a legrégebbi unciális kézirat javítás előtti szövege— χριστιανούς olvasható. Lehetséges tehát, hogy az iótával való írás itacizmus; lásd 16. jegyzet.

tanúsága szerint (Act 26,28b) Agrippa ezt mondja Pálnak: „Majdnem ráveszel engem, hogy kereszténnyé (χριστιανόν) legyek.”¹⁶ Ezzel tehát igazolható, hogy a 'keresztény' jelző kb. Kr. u. 40-től már használatos lehetett.

A keresztény egyház keletkezésének időpontjára vonatkozóan Péter megbízása a Mt 16,18-ban a következőket tartalmazza: „Én is mondom néked, hogy te Péter (Πέτρος) vagy, és ezen a kősziklán (πέτρα) építem fel az én anyaszentegyházamat (ἐκκλησίαν) ...” Az Act 2,1–41-ben lejegyzett pünkösdi eseményeket általában úgy tekintik, mint e cél megvalósulásának kezdetét. Ezután váltak Jézus jeruzsálemi követői a közös hit által egyesített és az ebből következő szociális és missziós eszméktől vezérelt (Act 2,42–5,42), szervezett hitközösséggé. Az újszövetségi Lukács evangéliuma és folytatása, az Apostolok cselekedetei elbeszélése arra utal, hogy az Act 2-ben megörökített pünkösdi események Jézus megfeszítésének évében történtek, melyet általában Kr. u. körülbelül 30-ra tesznek. Éppen ezért akár már ettől az időponttól kezdve is jogosan tarthatjuk Jézus követőit keresztényeknek. Mivel az elbeszélés szerint ezen a ponton vesz új irányt Jézus követőinek vallásos élete, ezt fogom a zsidó és a keresztény éneklés határának tekinteni.

Amint láttuk, a korai keresztények és a hellenizált zsidók görög nyelvű irataiban a vallásos éneklés kifejezésére három közös kifejezés van: ψαλμός, ὕμνος és ᾠδή, valamint származékaik. A fennmaradt irodalmi emlékekben mind önállóan, mind különféle kombinációkban gyakran előfordulnak. A Septuagintában (továbbiakban LXX), például a Makkabeusok 3. könyvében azt találjuk, hogy a megszabadult zsidó foglyok ünnepi éneklésében ᾠδή (6,32), ψαλμοί (6,35) és ὕμνοι (7,16b) is felhangzottak.¹⁷ Az Újszövetségben pedig, az Ef 5,19-ben és a Kol 3,16-ban a címzett keresztény gyülekezetek tagjai ἐν ψαλμοῖς, ὕμνοις és ᾠδαῖς πνευματικαῖς ('zsolttárokban', 'hymnuszokban' és 'lelki énekekben', ld. később) való éneklésre kapnak biztatást. (E két alapvető forrás részletes ismertetése alább, a függelékben található.) Vitás azonban, hogy a közös kifejezések használatából következik-e közös énektípusok létezése. Amint azt a következő érvelés mutatja, aligha lehetséges —akár az ókori zsidó vallásra, akár a korai kereszténységre való hivatkozással— e kifejezéseket egyértelműen meghatározni.

A zsidó irodalomban leggyakrabban a Septuagintában, a Zsoltárok könyvében fordulnak elő. Ahogyan sűrűn előfordulnak magukban a költői zsolttárszövegekben, ugyanúgy megtalálhatók a 150 kanonizált zsolttár közül 91 prózai

¹⁶ A legkorábbi uncialis kézirat javítás előtti szövege χριστιανον olvasatot hoz. A lehetőség bizonyítására, hogy a görög χριστιανον itacizmus, lásd a Novum Testamentum Graece-ben (ed. Nestle—Aland) a vershez tartozó kritikai apparátust!

¹⁷ A Septuaginta idézeteinek forrása: *Septuaginta. Id est Vetus Testamentum Graece iuxta LXX interpretes*. Ed. Alfred Rahlfs. Stuttgart 1935. A Makkabeusok 3. könyve talán Kr. e. 25-ből való. Ehhez az adathoz és a LXX fordításának egyéb részleteihez lásd Emil Schürer: *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ*. Ed. Geza Vermes — Fergus Millar — Martin Goodman, Edinburgh 1973–87. (továbbiakban: *History*) III/1. pp. 180–185, 474–493, 531–542, 588–593.

feliratában mint műfajmegjelölések. E 91 zsoltár közül 51 címében ψαλμός,¹⁸ 22-ben ᾠδή,¹⁹ háromban pedig ὕμνος²⁰ szerepel. A fennmaradó 15 közül 13 megjelölése két kifejezés együttes alkalmazásával történik (12 ψαλμός-t használ ᾠδή-val,²¹ egy ὕμνος-t ψαλμός-szal²²), kettő pedig mindhárommal.²³ Míg e kifejezések nyilvánvalóan vallásos költészetre vonatkoznak, a görög kultúrában általában egyiknek sem volt szükségképpen vallásos konnotációja. A ψαλμός húros hangszer pengetésével kísért éneket jelentett, a ὕμνος rendszerint egy meghatározott lényt dicsérő ének volt, az ᾠδή pedig egy éneklésre szánt vers.²⁴ Azonban sem a Septuaginta zsoltárfelirataiban való előfordulásuk, sem általános jelentésük nem ad magyarázatot arra, miért szerepel két vagy akár három kifejezés egymás mellett; hogy miért használják a ὕμνος-t négy panaszzsoltár (Ps 6, 53, 54, 60) megjelölésére; illetve hogy miért csak bizonyos zsoltárok előtt áll ilyen műfajmegjelölés, míg a többi előtt hiányzik.

A zsoltárfeliratok héber szövegével való összehasonlítás arról tanúskodik, hogy a héberben legtöbbször מִזְמוֹר (*mizémór*) áll a görög ψαλμός helyén, illetve שִׁיר (*sír*) a görög ᾠδή helyett.²⁵ A ψαλμός illetve az ᾠδή tehát sorjában a מִזְמוֹר illetve a שִׁיר megfelelőjének tekintendő. Mivel a מִזְמוֹר feltehetőleg pengetős hangszeren kísért vallásos éneket jelent, a שִׁיר pedig a bibliai héberben a dal általános kifejezésére szolgál,²⁶ a héberrel való összehasonlítás megerősíti a ψαλμός-nak és az ᾠδή-nak a Septuaginta zsoltárfelirataiban használatos²⁷ tág jelentéstartalmát, mindazáltal a kettőzés, a jelentés és az elhagyás kérdése továbbra is

¹⁸ LXX Zsolt 3., 5., 7–14., 18–24., 28., 30., 37., 39., 40., 42., 43., 45., 46., 48–50., 61–63., 72., 76., 78–81., 83., 84., 93., 97–100., 108., 109., 138–140., 142.

¹⁹ LXX Zsolt 17., 38., 44., 90., 92., 94., 95., 119–133.

²⁰ LXX Zsolt 53., 54., 60.

²¹ LXX Zsolt 4., 29., 47., 64., 65., 67., 74., 82., 86., 87., 91., 107.

²² LXX Zsolt 6.

²³ LXX Zsolt 66: ἐν ὕμνοις ψαλμός ᾠδῆς. LXX Zsolt 75: ἐν ὕμνοις ψαλμός ... ᾠδή.

²⁴ A meghatározásokhoz lásd E. A. Sophocles: *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods* (from B. C. 146 – to A. D. 1100). New York 1900; és Henry George Liddell — Robert Scott: *A Greek-English Lexicon*. rev. Henry Stuart Jones et al. Oxford 1940.

²⁵ A héber szöveg alapja a *Biblia Hebraica Stuttgartensia*-ban (ed. Karl Ellinger & Wilhelm Rudolph, 2. kiadás) lévő masszoréta szöveg (a továbbiakban MT); Wilhelm Rudolph — H. P. Rüger Stuttgart 1983. helyreigazításával. 41 zsoltár főiratában (egyedül) a ψαλμός vonatkozik a מִזְמוֹר-ra (egyedül): LXX/MT Zsolt 3/3, 5/5, 8/8, 9/9, 11/12, 12/13, 14/15, 18/19–23/24, 28/29, 30/31, 37/38, 39/40, 40/41, 46/47, 48/49–50/51, 61/62–63/64, 72/73, 76/77, 78/79, 79/80, 81/82, 83/84, 84/85, 97/98, 99/100, 100/101, 108/109, 109/110, 138/139–140/141, 142/143. 17 zsoltár feliratában az ᾠδή (ᾠδῆς) (egyedül) vonatkozik a שִׁיר-re (egyedül): LXX/MT Zsolt 17/18, 44/45, 119/120–133/134. 10 zsoltár feliratában ψαλμοῦ / ψαλμός ᾠδή (ᾠδῆς)-val vonatkozik a מִזְמוֹר-ra שִׁיר-rel: LXX/MT Zsolt 29/30, 47/48, 64/65, 65/66, 74/75, 82/83, 86/87, 87/88, 91/92, 107/108. 2 zsoltár feliratában ψαλμός ᾠδή (ᾠδῆς)-val vonatkozik a מִזְמוֹר-ra שִׁיר-rel, de a görögben az ἐν ὕμνοις be van szúrva: LXX/MT Zsolt 66/67, 75/76. A LXX/MT Zsolt 6 feliratában a ψαλμός a מִזְמוֹר-ra vonatkozik, de az ἐν ὕμνοις a görögbe be van szúrva.

²⁶ *PsIW*, II, 207–208.

²⁷ Lásd A. F. Kirkpatrick: *The Book of Psalms* ('The Cambridge Bible for Schools and Colleges'), Cambridge 1984. I. XII–XVIII; és *PsIW*. I. 1–2; II. 207–208.

nyitva marad. Sőt, az összehasonlítással összetettebbé válik a probléma: a héberben nincsen olyan szó, amely megfelelné a görög ὕμνος-nak, valamint 16 kivétel van a ψαλμός és מְזוֹמֵר, valamint az ᾠδή és שִׁיר egyezése alól.²⁸

Az összevetés egy további kérdésre is rávilágít. A Zsoltárok könyve maszszoréta szöveg (MT) szerinti héber címe תְּהִלִּים (*tehillim*). A görögben a IV. századi Codex Vaticanusban ψαλμοί, a IV. század vége és a VI. század közt keletkezett Codex Alexandrinusban ψαλτήριον áll. E kettő a Septuaginta három legfontosabb korai kézírata közé tartozik (a harmadikban, a IV. századi Codex Sinaiticusban a Zsoltárok könyvének nincsen címe).²⁹ Bizonyított, hogy a Kr. u. I. században mind a תְּהִלִּים, mind a ψαλμοί zsolttárgyűjtemény megnevezésére szolgált: a qumráni 11-es barlang zsolttártekercsében (11QPs^a) *tehillim*, az újszövetségi Lukács evangéliumában és az Actában ψαλμοί (szerepel).³⁰ A héber cím 'dicséret'et jelent. A görög címek jelentése ugyanakkor sorjában a következő: 'ének pengetős hangszerre', illetve 'pengetős hangszer(re)'; mindkettőből arra lehet következtetni, hogy a könyv tartalmát pengetős hangszeren kísért éneklésre szánták. Ilyen kíséret nem csupán a ψαλμός-nak nevezett zsolttárokhoz tartozott — ez bizonyos mértékig igazolható magából a Zsoltárok könyvéből származó bizonyítékokkal, illetve a jeruzsálemi templomban folyt zsolttáréneklési gyakorlatról való ismerete(in)kkal. A maszszoréta szöveg 15 zsolttárában a pengetőshangszer-kíséretet vagy a felirat utasít erre, vagy a zsolttárszövegben említetik.³¹ A megfelelő Septuaginta-zsolttárok közül azonban csupán nyolcnak a neve ψαλμός a címben.³² A templommal kapcsolatban ismeretes, hogy az éneklés ott a léviták kiváltsága volt; ők hangszeren, többek között sokféle pengetős hangszeren is játszottak.³³ A Misna négy helyen említi, hogy a léviták pengetős hangszeren kísérték éneküket.³⁴ Ugyanakkor

²⁸ Összehasonlítandó a megnevezett zsolttárok LXX és MT szerinti felirata: LXX Zsolt 4., 7., 10., 13., 24., 38., 42., 43., 45., 80., 90., 92., 93., 94., 95., 98.

²⁹ Az itt megadott dátumok a *History*. III/1. 486–493-ban leírtakat követik. Lásd még *Septuaginta*. ed. Rahlfs. I. XXXII–XXXIII: II.1.

³⁰ Dávid alkotásainak listája a 11QPs^a-ban először (4–5. sor) 3600 zsolttárt [תְּהִלִּים] számlál, lásd *The Psalms Scroll of Qumran Cave 11.*, ed. J. A. Sanders [Discoveries in the Judaean Desert. IV] Oxford 1965. 92–93. Sanders ezt a tekerestet régészeti alapon „a Kr. u. első század első felére” datálja (uo. 9). A Lk 20,42-ben és az Act 1,20-ban βιβλῶν ψαλμῶν szerepel ('Zsoltárok könyve'). A Lk 24,44 utal τῷ νόμῳ Μωϋσέως καὶ τοῖς προφηταῖς καὶ ψαλμοῖς ('Mózes törvényében, a prófétákban és a zsolttárakban').

³¹ A feliratokat lásd MT Zsolt 4., 6., 54., 55., 61., 67., 76! A szövegeket lásd MT Zsolt 33., 57., 71., 81., 92., 98., 108., 108., 137!

³² LXX/MT Zsolt 4/4, 6/6, 66/67, 75/76, 80/81, 91/92, 97/98, 107/108.

³³ Lásd például Ezsd. 3,10; Neh. 12,24; 12,27–29; 12,45; 1Krón 15,16–22,27; 16,5,41–42; 23,3–5; 25,1–7; 2Krón 5,12–13; 7,6; 29,25; 30,21. Josephus: *Antiquitates judaicae*. XX. 9,6. Misna, 'Árakin 2,3,4,6; Bikúrím 3,4; Midót 2,5–6; Pészáhim 5,7; Rós Hassáná 4,4; Szuká 5,4; Támid 5,6; 7,3–4. A Misna-idézetek forrása: *The Mishnah Translated from the Hebrew with Introduction and Brief Explanatory Notes*. Ed., trans. Herbert Danby. Oxford 1933.

³⁴ Misna, Szuká 5,4; Midót 2,5; 'Árakin 2,6; Kélím 15,6.

a leviták éneklésében bizonyosan szereplő 14 kanonikus zoltár közül³⁵ a Septuagintában csupán 7 feliratában szerepel a ψαλμός megnevezés.³⁶

Valamelyest eltérő kép rajzolódik ki abból, ami a templomon kívüli vallásos éneklésről ismert. Azon ritka esetekben, amikor a források megemlítik a zoltáréneklést —például a makkabeusi elbeszélésben, amelyben az atya gyermekeit a vallásra tanítja, valamint a zsidó húsvét házi szertartásának a Misnában található leírásában—,³⁷ egyáltalán nem esik szó sem hangszeres kíséretéről, sem hangszerekről. Hasonlóképpen, amikor a hivatkozások ugyan kevésbé egyértelműek, mégis jogosan feltételezhető, hogy zoltáréneklésről van szó —például a felszabadított zsidó foglyok ünnepi énekléséről szóló, már említett makkabeus-beszámolóban, és Alexandriai Philón elbeszélésében a terapeuták vacsora előtti énekéről—,³⁸ pengetős hangszereken való kíséretéről nem tesznek említést. Igaz ugyan, hogy késői zsidó források olykor az éneklést a húros hangszerekkel szoros szövegösszefüggésben említik, de ezekben az esetekben nem lehetünk bizonyosak abban, hogy kíséretes énekről, netalán hangszereken kísért zoltárénekről van-e szó.³⁹ A Zoltárok könyve görög címei dacára a pengetős hangszereken való kíséret nem tekinthető a zoltáréneklés elengedhetetlen feltételének. A könyv ψαλμοί, illetve ψαλτήριον címének, és az egyes darabok ψαλμός-ként való megjelölésének jelentősége ily módon tehát bizonytalan.

A Zoltárok könyve Septuaginta-szövegére történő bármely hivatkozással sem tudjuk meghatározni a három kérdéses kifejezés pontos jelentését. A tanulság sokkal inkább az, hogy a ψαλμός, a ὕμνος és az ᾠδή a Zoltárok könyve egyes darabjainak egymással többé-kevésbé fölcserélhető, általános kifejezései. E következtetést —az előzőektől függetlenül— az is alátámasztja, ha a Templom fölszentelésének (Kr. e. 164) párhuzamos leírásait —1Mak 4,52–59; 2Mak

³⁵ MT Zsolt 24., 30., 48., 81., 82., 92–94., 113–118.

³⁶ LXX/MT Zsolt 23/24, 29/30, 47/48, 80/81, 81/82, 91/92, 93/94.

³⁷ 4Makk 18,9–19, különösen a 15. vers. Misna, *Pésáhím* 9,3.

³⁸ 3Makk 6,32–7,16. Alexandriai Philón: *De vita contemplativa*. 10,80 (lásd *Philo*. Ed., trans. F. H. Colson — G. H. Whitaker [The Loeb Classical Library] London 1929. IX. 163).

³⁹ Olyan szakaszokról van szó, mint a következő, Holt-tengeri tekercsekből származók. Az első a Közösségi Szabályok X. hasábjából: „Énekelni fogok bölcsességgel és az én zeném / az Isten dicsőségére lesz. / Lantom és hárfám zeng majd / az Ő szent rendelésére / és számmal fuvolázom / az Ő igaz ítéletét. (*The Dead Sea Scrolls in English*. Trans. Geza Vermes. 3. ed. Harmondsworth 1987. 76.) A második a Himnuszok XI. hasábjából való: „jajgatni fogok síró citerával.” (*ibid.* 196). Az első szakaszban már az „énekelni fogok” és a „zeném” kifejezések értelmezésekor találkozunk a problémával. Ehhez járul még a harmadik sorban a „lantom és hárfám”. Jóllehet semmi sem utal arra e szakaszban, hogy az éneklés és a zenélés egyszerre történik, éppúgy semmi nem szól ez ellen. A második szakasz jelentheti azt is, hogy a beszélő a síró citera kísérete mellé jajjong, ez esetben egyfajta, pengetős hangszerezrel kísért éneklésről van szó; azonban a szakasz jelentheti azt is, hogy a beszélő a síró citera hangja által jajjong: azaz a citera fejezi ki jajgatását helyette. Egy további lehetőség az is, hogy a szakasz pusztán színes kifejezése annak, hogy 'siralommal jajjongok' vagy 'fennhangon sírok', ez esetben a citera nem több költői túlzásnál, mely a siralom jellegzetes hangját festi meg és fokozza a hangzásélményt.

10,5–8 — összevetjük a 30. zsolttárral. Az 1Mak 4,54 arról tudósít, hogy a fölszentelést többek között ᾠδαίς ('énekekkel') ünnepelték. A 2Mak 10,7-ben ugyanakkor azt olvassuk, hogy a celebránsok ὕμνος ('himnuszokat') ajánlottak föl. A 30. zsolttár —mind a LXX-ban (Ps 29), mind a masszoréta szövegben— felirata szerint „zsolttár(;) ének a ház fölszentelésére (fölszentelésekör)” [a szerző értelmezése]. A fölszenteléshez való társítása a Talmudon kívüli késő rabbinikus traktátus, a Sópérím 18. fejezetének egyik szakaszában megerősítést nyer. A 30. zsolttár ezek szerint a fölszentelési ünnepség 'énekei' és 'himnusziái' közé egyaránt tartozott. Ha lehet hinni a forrásoknak, ebben az esetben az ᾠδή és a ὕμνος fölcserélhető, általános értelmű kifejezések a Zsolttárok könyve egy darabjának megjelölésére.

Az Újszövetség szintén alátámasztja ezt. Máté és Márk evangéliuma szerint az utolsó vacsora, melyet Jézus tanítványainak közösségében fogyasztott el, énekléssel zárult. Ezt a Mt 26,30, valamint a vele párhuzamos Mk 14,26 említi ezzel a kifejezéssel: καὶ ὑμνήσαντες (szó szerint: 'és himnuszokat énekelve'), amely a ὑμεῖν ige particípiuma. Az utolsó vacsora minden valószínűség szerint egy otthon elfogyasztott húsvéti vacsora volt,⁴⁰ s mivel az étkezés alkalmával a *hallél-zsolttárok* (Ps 113–118, masszoréta szöveg) éneklése kötelező volt,⁴¹ feltételezhető, hogy a „himnuszéneklés” a *hallél-zsolttárok* vagy azok egy részének éneklését jelenti.⁴² Ez esetben tehát a ὕμνος egyik származéka utal a Ps 113–118 közül valamennyire, vagy közülük néhányra.

Mindamellett nem tartható az a nézet, hogy a hellenizált zsidóság görög nyelvű irataiban e kifejezések kizárólag az ószövetségi zsolttároskönyv zsolttárait jelölték. Még a Septuagintában is ᾠδή jelöli azt az éneket, amelyet Mózes és Izrael fiai a Vörös-tengeren való biztonságos átkelés után énekeltek (Ex 15,1), és μετὰ ᾠδῆς ('énekekkel') kifejezés Habakuk imáját a Hab (LXX, Ambakoum) 3,1–19-ben. A negyedik század vége és a hatodik század között keletkezett Codex Alexandrinusban Judit dicsérő éneke (Jud 16,1–17) azzal a felhívással kezdődik, hogy zengjenek ψαλμὸν καινόν ('új zsolttárt') Istennek, míg a Három ifjú énekére (Dán 3,52–90) utalva a Dán 3,51 azt mondja, hogy a szóban forgó három ifjú ὕμνοῦν ('himnuszt énekel') az Istennek.

A Kr. u. I. század Biblián kívüli zsidó irodalma szintén arról tanúskodik, hogy a ψαλμός, ὕμνος és ᾠδή kifejezéseket nem kizárólagos értelemben használták. Alexandria Philón (megh. Kr. u. 45 körül) *De vita contemplativa* című művében a ὕμνοι-t újonnan komponált és régi keletkezésű énekelte darabokra egyaránt vonatkoztatja.⁴³ A Kr. u. I. század folyamán görögre fordított 18 salamoni zsolttár⁴⁴ közül tizenegynek a feliratában váltakozva jelenik meg a ψαλμός,

⁴⁰ Joachim Jeremias: *The Eucharistic Words of Jesus*. Trans. Norman Perrin. London 1966. 41–62.

⁴¹ Misna, *Pészáhím* 9,3.

⁴² Misna, *Pészáhím* 10,7.

⁴³ Philón: *De vita contemplativa*. 10,80 (*Philo*. Ed., trans. Colson — Whitaker. IX. 163).

⁴⁴ Lásd R. B. Wright: *The New Testament Pseudepigrapha*. Ed. James H. Charlesworth. London 1985. (a továbbiakban OTP) II. 640.

ψαλμός ... μετὰ ᾠδῆς és ὕμνος megjelölés.⁴⁵ Ezt az apokrif Újszövetség egyik szakasza szintén alátámasztja. A János-akták 94–96. szakasza elbeszéli, hogy a zsidók egy csoportja (Jézus és tanítványai) körtáncot járva rezponzórikusan énekelt egy „hymnuszt”.⁴⁶ A hymnus szövege (lásd 94–95. szakasz) rövid akklamációk sorozatából, illetve egy visszatérő „Ámen” feleletből áll, de semmiféle hasonlóságot nem mutat egyik ószövetségi zsoltárral sem. Ilyen körülmények között lehetetlen a ψαλμός, ὕμνος és ᾠδή között a névnel nagyobb különbséget tenni.

Amint a kora keresztény éneklésre vonatkozó legkorábbi görög nyelvű utalások esetében, hamarosan kiderül, hogy a terminusok között itt sem lehet egyértelmű különbséget tenni. Az elsődleges források az újszövetségi Acta, 1Korinthusi levél, Efézusi levél, Kolosséi levél, Jakab levele és Jelenések könyve. Az 1Kor 14,15-ben a szerző azt mondja: „énekelek (ψαλῶ) lélekkel, de énekelek (ψαλῶ) értelemmel is”; a Jc 5,13 azt ajánlja, hogy ha valakinek öröme van, „énekeljen (ψαλλέτω)”. Az itt használt ψάλλειν ige, jóllehet a ψαλμός főnév származéka, nem utal szükségképpen zsoltáréneklésre: általános értelemben használták az éneklés kifejezésére, különösen is az örömteli, lelkes akklamációkkal teli vallásos éneklésre. Az Act 16,25 elbeszéli, hogy Pál és Silás a börtönben imádkozott és „énekel dicsőíték (ὕμνοῦν) az Istent”, de nem mond semmi egyebet a ’dicséretekről’. A Jel 14 elején a szerző arról beszél, hogy a Sion hegyén álló Bárányról való apokaliptikus látomásában hogyan hallotta hárfások hangszeres játékát (14,1–2), s hogyan „énekelnek (ᾄδουσιν) vala mintegy új éneket (ᾠδὴν κοινήν) ...” (14,3). Ám semmi több nem hangzik el az énekel kapcsolatban. Végül a gyakran idézett versek, az Ef 5,19 és a Kol 3,16, Efézus és Kolossé keresztény gyülekezeteinek lelkére köti, hogy mindháromat énekeljék. Ez utóbbi szakaszok az alábbiakban teljes terjedelmükben megtalálhatók, jelezve a fennmaradt források értelmes varia lectiōit.⁴⁷ Az Efézusi levélből való szakasz értelmét tekintve valójában a megelőző vers végével (5,18b) kezdődik: „teljesedjete be Szentélekkel”, majd egy kettőspont (a görögben vessző) után így folytatódik a 19. versben:

„Szólván egymás között zsoltárokbán (ἐν ψαλμοῖς) és hymnusokban (ὕμνοις) és lelki (πνευματικαῖς) énekekben (ᾠδαῖς), énekelvén (ᾄδοντες) és zsoltározván (ψάλλοντες) szívetekben az Úrnak”.

⁴⁵ ψαλμός 2., 3., 4. (néhány kézírata), 5., 13., 18. ψαλμός ... μετὰ ᾠδῆς: 15., 17. ὕμνος: 10 (egy kéziratban ἐν ὕμνοις), 14., 16. A görög szöveget lásd *Septuaginta*. ed. Rahlfs. II. 471–489., az angol fordítást és a jegyzeteket *OTP* II. 651–670.

⁴⁶ *The Apocryphal New Testament*. Trans. James. 253–254. James a János-aktákat „nem későbbre mint a II. század közepére” datálja (uo. 228). E tanulmányban való idézése előfeltételezi, hogy a Kr. u. II. század fordulójára már készen volt.

⁴⁷ Az ehhez tartozó, valamint az egyéb olvasat-variánsok részleteit lásd a *Novum Testamentum Graece*. Ed. Nestle—Aland megfelelő kritikai apparátusában!

A „lelki” (πνευματικαῖς) szó nincsen benne sem a legkorábbi kéziratban (Kr. u. 200 körüli papirusz), sem számos egyéb fontos korai kéziratban. Ugyanakkor a források többségében szerepel. Az év több fontos kéziratban nem található.

A Kol 3,16 teljes szövege így hangzik:

„A Krisztusnak beszéde lakozzék tibennetek gazdagon, minden bölcseségben, tanítván és intvén egymást zsoltárokkal (ψαλμοῖς) és dicséretekkel (ᾠμοις) és lelki énekekkel (ᾠδαῖς πνευματικαῖς); hálaadással énekelvén (ᾄδοντες) a ti szívetekben az Úrnak”.

A ψαλμοῖς és a ᾠμοις utáni két καί ‘és’ nincsen benne sem a legkorábbi kéziratban (egy Kr. u. 200 körüli papirusz), sem számos más, fontos korai kéziratban. Ugyanakkor a források többségében szerepelnek.

E két szakasz azt a benyomást kelti, hogy a fogalmak általános értelemben megkülönböztetés nélkül használatosak. Így, bár mind a hat idézett szakasz és kontextusuk vagy említi a keresztény vallásos éneklést, vagy utal rá, mégsem teszik lehetővé a ψαλμός, ᾠμος és ᾠδή szavak egyedi jelentés-meghatározását.

A Jelenések könyvének két szakasza mindazáltal részletesen beszél az éneklésről, és közli az énekek szövegét. Az első a Jel 5,9-10-ben található:

„(9. v.) és énekelének (ᾄδουσιν) új éneket (ᾠδὴν καινὴν), mondván: «Méltó vagy, hogy elvedd a könyvet és megnyisd annak pecségeit: mert megöletél, és megváltottál minket Istennek a te véred által, minden ágazatból és nyelvből és népből és nemzetből, (10. v.) és tettél minket a mi Istenünknek királyokká és papokká, és uralkodunk a földön.»”

A második a Jel 15,3-4-ből való:

„(3. v.) És énekelik vala (ᾄδουσιν) Mózesnek az Isten szolgájának énekét (τὴν ᾠδὴν), és a Báránynak énekét (τὴν ᾠδὴν), ezt mondván: «Nagyok és csodálatosak a te dolgaid, mindenható Úr Isten; igazságosak és igazak a te útaid, óh szentek Királya! (4. v.) Ki ne félne téged, Uram! és ki ne dicsőítené a te nevedet? mert csak egyedül vagy szent. Mert eljönnek mind a pogányok és lehajolnak előtted; mert a te ítéleteid nyilvánvalókká lettek.»”.

Néhány kéziratban ᾄδοντες szerepel az ᾄδουσιν helyett.

Az ᾠδή itt a túlaradó és lelkes, spontán módon kifejezett énekes akklamációkat jelenti.⁴⁸ Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a himnusz korabeli görög meghatározása mint egy meghatározott lény magasztalásának költői formája (ld. fentebb) most szintén alkalmazható. A szakaszok kontextusából kiindulva az a leginkább valószínű, hogy az ᾠδή itt egyszerűen csak tág értelemben a lírai tartalomra utal.

⁴⁸ Lásd Dunn: *Unity and Diversity in the New Testament*. 133–134.

Amint korábban mondtam, az Újszövetség könyvei az első századi zsidó-kereszténység különböző csoportjainak alkotásai. Az Apostolok cselekedetei esetében ez különösképpen is nyilvánvaló abból, ahogyan az első fejezetekben az Ószövetséget idézi.⁴⁹ Az Első Korinthusi, az Efézusi és a Kolosséi levelek nyitóversei közlik, hogy e levelek Páltól származnak; és ez egyéb helyeken is megerősítést nyer (1K 16,21; E 3,1; Kol 4,18).⁵⁰ A Tarsusi Pál —korábban Saul—, aki életének egy későbbi pontján drámai módon kereszténnyé lett (Act 9,1–19; 22,6–17; 26,12–20), zsidónak született, s farizeusi nevelést kapott (Act 22,3; 26,4–5). Jakab levelét úgy jellemzik, mint az Újszövetség „leginkább zsidó, s a legkevésbé kivehetően keresztény irata”,⁵¹ s mint ilyen, feltehetően zsidó-keresztény szerző műve. A Jelenések könyvét az apokaliptikus kereszténység alkotta, ami „lényegileg a zsidó-keresztény entuziazmus egyik formája, azaz a zsidó apokaliptikus gondolkodás és a táguló keresztény perspektíva ötvöződése volt.”⁵² A könyv valóban apokalipszis, amely az Ezékieltől a Kr. u. II. századig keletkezett zsidó apokalipszisek jellegzetességeit mutatja; ezek közé tartozik az akklamációk illetve „énekek” vagy „himnuszok” használata. Ha ezek az iratok zsidóktól származnak vagy zsidó-keresztény környezetből erednek, lehetséges, hogy szerzőik a ψαλμός, ὕμνος és ᾠδή terminusokat zsidó értelemben használták, bármi legyen is az. Másfelől, bár ezek az írárok akár a zsidó-kereszténység alkotásai is lehetnek, mégis keresztények, keresztény célzattal. Éppígy lehetséges tehát az is, hogy a kérdéses kifejezéseket szerzőik valamilyen sajátosan keresztény értelemben használták.⁵³ De mivel a ψαλμός, a ὕμνος és az ᾠδή sem az első századi kereszténység, sem az ókori zsidó éneklés alapján nem definiálható külön-külön, a kifejezések alkalmatlanok az összehasonlításra. Bár lehetséges, hogy a két tradíció vallásos éneklésre vonatkozó közös kifejezései közös énektípusok létezésére engednek következtetni, túl sok a bizonytalan tényező ahhoz, hogy határozott következtetések alapjául szolgáljon.

⁴⁹ Uo. 81.

⁵⁰ Megozslanak a vélemények az Efézusi és a Kolosséi levél páli szerzőségét illetően. A vitáról szóló legfontosabb irodalmat 1976-ig John A. T. Robinson: *Redating the New Testament*. (London 1976. 61–64.) című műve tartalmazza. Robinson maga elfogadja mindkét levél páli szerzőségét. Azóta Anthony Tyrrell Hanson (*The Living Utterances of God*. London 1983. 90.) kijelentette, hogy „nem tekinti közvetlen pálinak a Kolosséi és az Efézusi leveleket” (bár úgy véli, hogy a Kolosséi levél írója „Pál egyik tanítványa, aki ismerte mestere észjárását, de aki más helyzetben élt”, az írta, s hogy az Efézusi levelet a „páli iskola egyik tagja” írta). Dunn a *Unity and Diversity in the New Testament* (1990) című mű megjegyzés nélkül elfogadja mindkét levél páli szerzőségét. Úgy tűnik, hogy a páli szerzőség mellett több esik a latba, s mi is ezt az álláspontot fogadjuk el. De a páli szerzőség tagadása nem jelenti feltétlenül annak tagadását, hogy e levelek a zsidó-kereszténység alkotásai, jóllehet az, hogy nem lehet megállapítani a zsidó szerzőséget, vitathatatlanul gyengíti annak feltételezését, hogy a 'zsolnárok, himnuszok és lelki énekek' e levelekben zsidó értelemben szerepelnének.

⁵¹ Dunn: *Unity and Diversity in the New Testament*. 251.

⁵² Uo. 337. (a dőlten szedett szöveg Dunntól való); valamint 310–315., 331–338., 384.

⁵³ Lásd még Gerhard Delling: *Worship in the New Testament*. trans. Percy Scott. London 1962. 85–91. Ettől eltérő megközelítést emel be Oscar Cullman: *Early Christian Worship*. London 1953. 21.

Ezen a ponton megjegyzésként hozzá lehet fűzni, hogy a ψαλμός, a ὕμνος és az ᾠδή közötti különbségtétel problémája nem korlátozódik kizárólag az újszövetségi időre: még a későbbi korok keresztény irodalmában is bizonytalan e fogalmak jelentése mindazokon a helyeken, ahol a források nem fogalmazznak világosan. Mindez nemcsak a görög kifejezésekre vonatkozik, hanem azok latin megfelelőire, nevezetesen a *psalmus*ra, a *hymnus*ra és a *carmen*re is. A Kr. u. II. század elején az ifjabb Plinius Trajanus császárhoz írt levelében közli, hogy a bithyniai keresztények szokásos reggeli összejöveleiken „egymás közt himnuszt (*carmen*) szoktak énekelni Krisztusnak mint Istennek”,⁵⁴ ám nem ad bővebb felvilágosítást a 'himnusz' természetéről. A ψαλμοί és *psalmi* számos előfordulásában az ószövetségi zsolnároskönyv egyes darabjaira vonatkozhat, de a Kr. u. III–IV. század során keletkezett új keresztény költői alkotások közül néhányat szintén ψαλμοί illetve *psalmi*-ként jelöltek: az úgynevezett *psalmi idiotici*.⁵⁵ Még a Szír Szent Efrém (kb. 306–373) stílusát követő, széles körben népszerű görög izoszillabikus himnuszok és a Szent Ambrus (kb. 339–397) stílusában íródott latin metrikus himnuszok⁵⁶ korában sem biztos, hogy a kortárs szerzők a ὕμνος és *hymnus* terminusok alatt az elnevezésnek megfelelő kompozíciókat értenek. A ψαλμοί, ὕμνοι és ᾠδαί kifejezések nem pontosított előfordulásai a kora keresztény századokban tehát csak általános értelemben 'éneklésre alkalmas (vallásos) költői szövegek'-ként értelmezhetők.

Most már átgondolhatjuk, hogy vajon az újszövetségi himnuszok igazolják-e, hogy a korai keresztények zsidó zenei anyagot énekeltek. Amint azt már korábban állítottam, az Újszövetség sok himnikus szakasza ószövetségi és késői zsidó iratokra támaszkodik. Az Újszövetség többé-kevésbé nyilvánvalóan himnikus szakaszai közül a Lukács evangéliuma első két fejezetében lévő lírai szakaszok⁵⁷ —nevezetesen a *Magnificat* (1,46–55), a *Benedictus* (1,68–79), a *Gloria in excelsis* (2,14) és a *Nunc dimittis* (2,29–32)— mindegyike számos ószövetségi utalást tartalmaz; a *Magnificat* és a *Gloria in excelsis* pedig az intertestamentális kor zsidó irodalmára is utal.⁵⁸ Valószínű, hogy a *Magnificat*nak az Ószövetség egyetlen darabja, az Anna „éneke” (1Sm 2,1–10) szolgált mintául.⁵⁹ E négy sza-

⁵⁴ Ifjabb Plinius: *Levelek*. X. 96.7. (Pliny: *Letters*. Ed., trans. W. Melmoth, rev. W. M. L. Hutchinson [The Loeb Classical Library] London 1965. II. 402–404. *Music in Early Christian Literature*. Ed. McKinnon. 27. E szakasz értelmezéséről lásd R. P. Martin: „The Bithynian Christians”, in *Carmen Christo. Texte und Untersuchungen*. XCIII. [Studia Patristica VIII] 1966. 259–265.

⁵⁵ Lásd Pierre Batiffol: *History of the Roman Breviary*. Trans. Atwell M. Y. Baylay. London 1912. 6–8. A Laodiceai kánonok 59. kánonja megtiltja —többek között— az ιδιωτικούς ψαλμούς recitálását a gyülekezetben (*Music in Early Christian Literature*. Ed. McKinnon 119. No. 261.)

⁵⁶ Lásd Apel: *Gregorian Chant*. 422–423. *Music in Early Christian Literature*. Ed. McKinnon. 92–95. 125. *The New Grove*. VI. 211–212.

⁵⁷ Lásd Dunn: *Unity and Diversity in the New Testament*. 132–140.

⁵⁸ Lásd: e szövegekhez szóló marginális jegyzetek, *Novum Testamentum Graece*. Ed. Nestle—Aland.

⁵⁹ Dunn: *Unity and Diversity in the New Testament*. 132.

kasz formája és jellege is a zsidó vallástól való függésükről árulkodik.⁶⁰ A *Magnificatról*, *Benedictusról* és *Nunc dimittisről* egy friss tanulmány azt a következtetést vonja le, hogy „sémi, talán zsidó eredetire” támaszkodnak, és hogy „zsidó-keresztények írták őket talán Kr. u. 70 előtt Palesztínában”.⁶¹ A Jelenések könyve akklamációinak és himnikus szakaszainak gyökere szintén a zsidó kultúrába nyúlik vissza.⁶² Az Újszövetség azon himnuszairól, amelyeknek a zsidó valláshoz való kötődése nem nyilvánvaló (ilyen például az E 5,14b; 1T 3,16b), feltételezhető, hogy kifejezetten a kereszténység alkotásai, minthogy valószínűtlen a pogány vallásosság közvetlen hatása.⁶³

A himnuszok viszonya az éneklés gyakorlatához ugyanakkor semmiképpen sem egyértelmű. A Jelenések könyvén kívül nincsen sehol egyetlen említés vagy utalás arra, hogy bármely himnuszt énekelték volna. Lehetséges, hogy szövegük keresztény istentiszteleten használt anyagból származó idézet,⁶⁴ de ugyanúgy lehetséges, hogy pusztán olyan költői szakaszok, amelyeknek nincsen különösebb kapcsolatuk sem az istentisztelettel, sem az énekléssel. Egyedül a Jelenések könyve, az is csak két ízben állítja kifejezetten, hogy az adott szövegeket énekelték: Jel 5,9–10 és 15,3–4 (ld. fentebb).⁶⁵ E két szövegrész, hasonlóan ahhoz a könyvhöz, amelyben állnak, egyaránt mutat zsidó és keresztény vonásokat. Például a Jelenések könyve alapvető képei közé tartozik az áldozati bárány. E kép a jelenleg tárgyalt két 'énekel' kapcsolatban is közvetlenül felbukkan: az előbbi a Báránynak szól (ld. különösen Jel 5,6–10; 6,1), az utóbbit mint „Mózesnek, az Isten szolgájának énekét és a Báránynak énekét” (15,3a) nevezi meg. A kép a jeruzsálemi templomi szertartásból származik, ám e két esetben, éppúgy, mint a Jelenések könyve és az Újszövetség egyéb helyein is, a feláldozott bárány a keresztény Jézus képe.⁶⁶ Tehát az énekek egyszerre zsidók és keresztények. Sőt, a Jel 5,9–10-ben szereplő és a 14,3-ban említett, de nem idézett éneket egyaránt „új”-ként nevezi meg, ami feltehetőleg az „új” hitre vonatkozik. A Jel 5,9–10 és 15,3–4 énekszövegét mennyei lények szájába adja: ezek sorjában „a négy lelkes állat és a huszonnégy Vén” (5,8) és azok, „akik diadalmasok a fenevadon és az ő képén és bélyegén és az ő nevének számán” (15,2). Ha bizonyítható volna, hogy ezeket vagy ezekhez hasonló énekeket valóban énekelték a keresztény összejöveteleken, az megerősítené a feltevést, hogy a korai keresztények zsidó zenei anyagot énekelték, legalábbis abban a térségben,

⁶⁰ Uo. 132–133.

⁶¹ Stephen Farris: „The Hymns of Luke’s Infancy Narratives. Their Origin, Meaning, and Significance”, *Journal for the Study of the New Testament*. Supplement Series IX. Sheffield 1985. 98.

⁶² Dunn: *Unity and Diversity in the New Testament*. 133–134.

⁶³ Delling: *Worship in the New Testament*. 83–85.

⁶⁴ Lásd például Dunn: *Unity and Diversity in the New Testament*. 140–141.

⁶⁵ A Jel 4,8 görög szövege nem mondja, hogy a „Szent, szent, szent ...”-et énekelték, szemben azzal, ahogy számos fordítás visszaadja.

⁶⁶ Vö. például 1Kor 5,7b: „a mi húsvéti bárányunk, a Krisztus, megáldoztatott értünk”. Megjegyzendő, hogy a görögben nincsen benne a 'bárány' szó, ám az értelme meglehetősen nyilvánvaló, hiszen húsvétkor minden háztartásban bárányt áldoztak.

ahol a Jelenések könyve szerzője, János az írás idejében (talán a Kr. u. I. század utolsó két évtizedében) élt.⁶⁷

Lehetséges, hogy a Jelenések könyvében lévő énekek, mivel azalatt ihlettek, míg János „lélekben (ἐν πνεύματι) elragadtatott” (Jel 1,10; 4,2), azoknak a „lelki (πνευματικῶς) énekeknek” a példái, amelyek éneklésére az efézusiak, a kolossébeliek és utalás szinten a korinthusiak (1K 14,15.26) is biztatást kapnak. Ennek lehetséges voltát megerősíti az a tény, hogy Patmosz szigete, ahol János látomásait látta s ahol apokalipsziséét megírta (Jel 1,9.17–19), ugyanabban a földrajzi térségben (Kis-Ázsia nyugati része) —és akkoriban ugyanabban a provinciában (Ázsia)— volt, mint Efézus és Kolossé. Így mind a sziget, mind a szárazföld keresztényeiről feltételezhetjük, hogy lényegében hasonló szokásokat követhettek az istentiszteleten. James Dunn ugyanakkor a páli 'lelki énekeket' és a Jelenések könyvének énekeit egymástól különbözőnek tartja. Úgy véli, az előbbi „nyelveken éneklés” lehetett,⁶⁸ míg az utóbbi nyilvánvalóan nem. Ugyanakkor valószínűnek tartja, hogy a Jelenések könyvének énekei „a hellenista zsidó-keresztények dicséretmondásának jellegzetes kifejeződései lehettek.”⁶⁹

Noha e feltételezések érdekesek lehetnek, mégis ellenvetéseket fogalmazhatunk meg velük szemben. Először is nincs sem Pál leveleiben, sem János apokalipszisében semmi, ami arra utalna, hogy anyagukban az előbbi „lelki énekei” és az utóbbi „lélekben való” énekei között kapcsolat volna. Másodszor, a Jelenések könyve énekeinek szövegösszefüggése szerzőjük mennyről és mennyei istentiszteletről való látomásának leírása (Jel 4,10–5,14; 15,1–8). Ám a könyv sehol nem sejteti, nemhogy kifejezetten állítaná, hogy ezeket vagy ezekhez hasonló énekeket ténylegesen énekeltek volna keresztény istentiszteleten a földön. Harmadszor, lévén az énekek azon látomások részét képezik, amelyeket szerzőjük „lélekben”, másként fogalmazva „extatikus” állapotban élt át, nem lehetünk bizonyosak abban, hogy bármit is visszaadnak abból, amit a keresztény istentiszteleten énekeltek. Így a Jelenések könyvének énekei az Újszövetség többi himnikus szakaszához hasonlóan a korai keresztény éneklés tekintetében bizonyítéknak alkalmatlanok, így arra nézve is, hogy énekeltek-e a korai keresztények zsidó zenei anyagot.

Az Újszövetségen kívül létezik egy figyelemreméltó zsidó-keresztény himnikus tömb, a Salamon énekeiként ismert 42 pszeudoepigráf vallásos versből álló gyűjtemény.⁷⁰ XX. század eleji felfedezésük óta sok vitát váltottak ki, s még

⁶⁷ Általános vélekedés szerint a Jelenések könyve Domitianus császársága idején (Kr. u. 81–96) íródott, bár korábbi és későbbi dátumokat is javasoltak: lásd *The Interpreter's Dictionary of the Bible*, New York — Nashville 1962. IV. 58–71., különösen is 60–61; valamint Robinson: *Redating the New Testament*. 221–253.

⁶⁸ Dunn: *Unity and Diversity in the New Testament*. 139. vö. 1Kor 14,15.

⁶⁹ Dunn: *Unity and Diversity in the New Testament*. 134. Lásd még 133–134 és 140.

⁷⁰ A történeti és bibliográfiai áttekintéssel ellátott szövegháttér, valamint különféle bibliográfiák hozzáférhetőek: *OTP*. II. 725–734. és *History*. III/2. 787–789. A jelen bekezdésben lévő anyag innen való. Megjegyzendő, hogy a Salamon zoltárai (Ódák) nem tévesztendőek össze azzal a 14 vallásos verssel, amelyeknek Rahlfs $\phi\delta\alpha\iota$ címet ad és belefoglal LXX-kiadásába, II. 164–183.

mindig számos bizonytalan pont van velük kapcsolatban. Nyelvezetük, a bennük lévő gondolatok, képviláguk az Ószövetséggel, a qumráni iratokkal, az Újszövetséggel és gnosztikus iratokkal mutat rokonságot. Régebben megközelítőleg a Kr. u. I. század közepén keletkezett zsidó alkotásoknak tartották, amelyekbe később keresztény betoldások kerültek. A ma elfogadott álláspont szerint zsidó-keresztény körből származó eredeti keresztény alkotások, bár pontos keletkezési helyük még mindig vita tárgya. Eredeti nyelvük és keletkezési idejük szintén bizonytalan. Valószínűnek tűnik, hogy eredeti nyelvük szír (bár lehetséges, hogy görög) volt. Keletkezési idejük azonban még ennél is nehezebben meghatározható. James Charlesworth egy „Kr. u. 100 körüli” időpontot jelöl meg, míg S. P. Brock inkább a második század végi keletkezés mellett voksol.⁷¹ Így kérdéses, hogy a jelen tanulmány szempontjából Salamon énekeinek éneklésre vonatkozó hivatkozásai mennyire érvényesek.

Salamon énekei 7,22–23; 16,1–3 és 41,1–2,16 versei közvetlenül utalnak az éneklésre. A negyedik utalás (24,1–2) megszemélyesítésként jelenik meg ott, ahol a szöveg Jézus keresztségét idézi: „A galamb Messiás Urunk feje fölött lebegett, / mert Ő volt annak feje. / S az énekelt fölötte, / s hangja hallható volt.”⁷² Az éneklésre vonatkozó három közvetlen utalás pedig:⁷³

(7,22) Énekeljék az énekesek a Legfenségesebb Úr kegyelmét, / ajánlják föl énekeiket! / (23) Legyen szívük olyan, mint (az Úr) nap(ja), / finom hangjuk, mint az Úr csodálatos szépsége!

(16,1) Miként az ekekészítő munkája az eke, / és a kormányos munkája a hajó kormányzása, / úgy az én munkám is az Úr zsoldára az Ő dicséretében. / (2) Művészetem és szolgálatom az Ő dicséretében van, / mivel szerelme táplálta szívemet, / és gyümölcsseit ajkaimra árasztotta. / (3) Mert szerelmem az Úr, / ezért éneklek neki.

(41,1) Az Úr kisdedei dicsérik Őt, / részesedjünk az Ő hitének igazságából! / (2) És gyermekei ismertetnek általa, / ezért énekeljünk szerelme által! / ... /

(16) Új ének az Úrnak azoktól, kiket szeret.

Három jelentős dolgot érdemes megemlíteni e szakaszokkal, illetve éneklésre vonatkozó utalásaikkal kapcsolatban. Elsőként, hogy bár az utalások költői kontextusba vannak ágyazva, mégis egyszerűek, és a költői eszközöktől, valamint a fantázia szárnyalásától mentesnek látszanak, így joggal érthetők szó szerint. Másodikként, hogy az éneklést összekapcsolják az istenség tisztelésével. Harmadiknak, hogy kettő e szakaszból (az első és az utolsó) közösségi éneklésre szólít föl. Azt a benyomást keltik, hogy a három salamoni ódát, amelyekhez e szakaszok tartoznak, közösségi istentiszteleten énekelhették.

⁷¹ OTP. II. 727; *History*. III/2.788.

⁷² A tanulmányban szereplő angol fordítás forrása: OTP. II. 757.

⁷³ A tanulmányban szereplő angol fordítások sorjában: *uo.* 741., 749., 769–770.

Lehetséges, hogy korai keresztény közösségekben énekelt zsidó-keresztény himnuszok példáit látjuk. Eleddig ezek szolgáltatták annak legmegfoghatóbb példáját, hogy a korai keresztények zsidó zenei anyagot énekeltek, de hogy valóban a Kr. u. I. században-e, még bizonytalan.

Összegzőképpen és válaszul kezdő kérdéseim közül az utolsóra azt kell mondanom, hogy sem a vallásos éneklésre vonatkozó általános görög kifejezések használata, sem a zsidó-keresztény himnikus szakaszok újszövetségi jelenléte nem elégséges annak bizonyítására, hogy az első századi keresztény éneklésnek a kortárs zsidó vallásos énekkel közös elemei voltak. Egyrészt a görög kifejezések sem az ókori zsidó, sem a korai keresztény irodalomban nem szolgáltattak egyértelmű, egyedi meghatározást, ennél fogva nincsen megfelelő alap összehasonlítani az éneklésnek azon fajtáit, amelyekre vonatkoznak vagy utalnak. Másrészt az Újszövetség zsidó-keresztény, himnikus szakaszaiból vagy nem lehet kimutatni az énekléssel való kapcsolatot, vagy más vetgátat azon kísérleteknek, amelyek éneklésüket a való élettel hoznák összefüggésbe. Természetesen e megállapítások nem tagadják annak valószínűségét, hogy a zsidó és korai keresztény éneklésnek voltak közös elemei, de igenis kimutatják, hogy merészség volna kijelenteni a közös elemek létezését akár a ψαλμός, ὕμνος és ᾠδή görög kifejezések közös használata, akár zsidó-keresztény himnikus szövegek Újszövetségben való jelenléte alapján.

Nemcsak az elfogadott ortodox irodalmi kánon darabjaiban kellene a korai keresztény éneklés természetére és annak a kortárs zsidó vallásos énekkel való kapcsolatára utaló jeleket keresnünk. Ahogyan rámutattam, a három pszeudepigráf Salamon-ének szakaszai bizonyíthatják, hogy a korai keresztények zsidó zenei anyagot énekeltek. Ám Salamon énekei valószínűleg a vizsgált korszak végéről, vagy akár annak lezárulta utánról származnak, így az általuk szolgáltatott bármilyen bizonyíték meglehetősen kései. Lehetséges, hogy az éneklés tekintetében olyan állapotot tükröznek, amely már a kereszténység korábbi időszakában is fennállt, de ez csak feltevés, nem tény. Valamint, ahogy már említettem is, még mindig sok a bizonytalanság Salamon énekeivel kapcsolatban, így oktalanság volna meggondolatlan következtetéseket levonni abból az anyagból, amelyet tartalmaz.

E tanulmány és a kapcsolódó témákban született egyéb munkák megmutatják, hogy valójában milyen gyenge lábakon áll számos, az első század keresztény éneklésére vonatkozó közkeletű előfeltevés és feltételezés — de még a látszólag megalapozott kijelentések némelyike is. Arról is tanúskodnak, hogy milyen kevés az, ami a tárgyról bizonyossággal kimondható. Lévéen a kereszténység a zsidó vallásban gyökerezik, érthető feltevésnek tűnik, hogy a legelső keresztények éneklése —s bizonyára nagy mértékben így lehetett— a zsidó éneklésben gyökerezik. De ez csak egy feltételezés pontosan azért, mert az első század rendelkezésre álló bizonyítékai nem elegendőek ahhoz, hogy ezt tudományos tényé erősítsék. Hogy van-e benne, vagy hogy milyen mértékben van benne igazság, aligha lehet jelenleg megválaszolni.

Függelék

ἕμνος, ᾠδή, ψαλμός és származékaik a LXX-ban és a görög Újszövetségben

A LXX-ban a ἕμνος, ᾠδή, és ψαλμός terminusok, valamint származékaik (ὑμνεῖν, ὕμνησις, ὑμνητός, ὑμνωδεῖν, ὑμνογράφος, ᾠδεῖν, ᾠσμα, ᾠδός, ψάλλειν, ψαλμωδός, ψαλτήριον, ψάλτης, ψαλτωδεῖν, ψαλτωδός, ψαλτός) megközelítőleg 500 alkalommal fordulnak elő (225 csak a Zsoltárok könyvében, ha nem számítjuk a Zsolt 151-ben való háromszori előfordulást). Minden egyes szóhoz teljes gyűjtemény található: Edwin Hatch — Henry A. Redpath: *A Concordance to the Septuagint and the Other Greek Versions of the New Testament (Including the Apocryphal Books)*. Oxford 1897. Számításba veszem ehelyütt a LXX három alapvető korai kézírata, a Codex Sinaiticus és a Codex Vaticanus (mindkettő a Kr. u. IV. századból való), valamint a Codex Alexandrinus (Kr. u. IV. század vége – VI. század) egybevetését. Az Ószövetség egyéb görög fordításait és az LXX 1587-es Sixtina kiadását —melyeket Hatch és Redpath szintén egybevetett— mellőzöm, azon ritka esetek kivételével, amikor közülük egy vagy több a textus receptust közli, amint az Rahlfs LXX kiadásában megtalálható.

A görög Újszövetségben minden egyes szónak csak egy származéka szerepel: ὑμνεῖν, ᾠδεῖν és ψάλλειν. Minden származék az adott névszó megfelelő igei alakja. Az alapszavak és származékaik előfordulása elég kisszámú, s ezért valamennyit idézzük. A következők alapja Clinton Morrison: *An Analytical Concordance to the Revised Standard Version of the New Testament* (Philadelphia, é.n. ?1979) a Nestle—Aland-féle Görög Újszövetség-kiadással összevetve.

ἕμνος: E 5,19; Kol 3,16

ὑμνεῖν: Mc 14,26; Mt 26,30; Act 16,25; H 2,12 (a LXX Ps 21,23-ból való idézet, Morrison nem jelzi);

ᾠδή: Ap 5,9; 14,3(kétszer); 15,3(kétszer); E 5,19; Kol 3,16

ᾠδεῖν: Ap 5,9; 14,3; 15,3; E 5,19; Kol 3,16

ψαλμός: L 20,42; 24,44; Act 1,20; 13,33; 1K 14,26; E 5,19; Kol 3,16

ψάλλειν: R 15,9 (a LXX Ps 17,50 [szintén LXX 2Rg (masszoréta 2Sm) 22,50] idézete); 1K 14,15 (kétszer); E 5,19; Jc 5,13;